

Critique of the Anthropological Foundations of Viktor Frankl's Logotherapy Based on the Quranic Perspective *

Seyyed Mohammad Ali Hosseini Zahraei and ¹ Seyyed Mahmoud Marvian Hosseini ²
and Abbas Javanshir ³

Abstract

The concept of the meaning of life and logotherapy has played a significant role in improving inner well-being and psychological health, especially in times of hardship, by guiding individuals from existential void and nihilism toward purposefulness. Viktor Emil Frankl pioneered and promoted this theory; however, when compared to the teachings of the Quran, his approach faces numerous anthropological challenges. This research seeks to answer the question: What are the commonalities and differences between the anthropological foundations of logotherapy and Quranic perspectives? By examining existing sources and Quranic teachings, the findings reveal several points of convergence between the two perspectives, including the innate nature of religious sentiments, the meaningfulness of life, human free will in decision-making, responsibility, the ability to transcend, and life's ultimate purpose. However, significant differences also emerge, exposing the limitations of Frankl's perspective in contrast to the superiority of the Quranic worldview. These differences include Darwin's evolutionary hypothesis, religious pluralism, spirituality, freedom, responsibility, transcendental needs, conscience and its role in life, the transformation of beliefs, and human destiny, among others. This study employs a library-based methodology, gathering information from scholarly sources, describing Frankl's logotherapy, and analyzing Quranic teachings. Through this comparative analysis, the research extracts and interprets key insights regarding the subject matter.

Keywords: Meaning of Life, Spirituality, Logotherapy, Frankl, Quran, Quest for Meaning.

---

*. **Date of Receiving:** 24/12/2024, **Date of Revised:** 01/01/2025, **Date of Approving:** 29/01/2025.

1. Level Four Seminary Student, Qom, Iran. malizahrei@gmail.com.

2. Faculty member of Razavi University. marvian@razavi.ac.ir.

3. Faculty Member, Al-Mustafa International University, Mashhad. abbas.javanshir@yahoo.com.

نقد مبانی انسان شناختی نظریه معنادرمانی ویکتور امیل فرانکل بر اساس رهیافت‌های قرآن کریم*

سیدمحمدعلی حسینی زهرایی^۱ و سید محمود مرویان حسینی^۲ و عباس جوانشیر^۳

چکیده

معنای زندگی و معنادرمانی از جمله عناوینی هستند که در راستای بهبودی حال درونی و سلامت روحی انسان در شرایط سخت، به مدد انسان آمده و زندگی را از خلأ معنایی و پوچی به سمت هدفمندی سوق می‌دهند. ویکتور امیل فرانکل پایه‌گذار و مروج این نظریه بود. اما این نظریه در مقایسه با آموزه‌های قرآن کریم، در مبانی انسان‌شناختی با چالش‌های فراوانی مواجه است. هدف این پژوهش پاسخ به این پرسش است که: مبانی انسان‌شناختی نظریه معنادرمانی با مقایسه با رهیافت‌های قرآنی دارای چه نقاط اشتراک و همچنین نقاط اختلافی است؟ با مراجعه به منابع موجود و آموزه‌های قرآن کریم، یافته‌ها ما را به نقاط اشتراک و هم‌پوشانی دو نگاه می‌رساند؛ مانند فطری بودن احساسات دینی، معناداری زندگی، مختار بودن انسان در تصمیم‌گیری، مسئولیت‌پذیری انسان، قدرت بر متعالی سازی زندگی، هدفمند بودن زندگی و موارد دیگر. همچنین موارد اختلافی فراوانی بین دو نگاه وجود دارد که کاستی‌هایی را در نگاه فرانکل به نمایش می‌گذارد. از جمله می‌توان به فرضیه‌ی تکاملی داروین، پلورالیسم دینی، معنویت، آزادی، مسئولیت، نیازهای تعالی‌بخش، وجدان و نقش آن در زندگی و تغییر باورها، فرجام‌پذیری انسان و موارد دیگر اشاره کرد که بیانگر ضعف نگاه فرانکل و تفوق نگاه قرآن کریم است. روش‌شناسی این پژوهش، تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای بوده است. به این معنا که پس از جمع‌آوری اطلاعات لازم از کتابخانه‌ها، به توصیف معنادرمانی فرانکل و آموزه‌های قرآن کریم پرداخته و سپس با تحلیل یافته‌های مذکور به استخراج و استنباط پیرامون موضوع تحقیق اقدام نموده است.

واژگان کلیدی: معنای زندگی، معنویت، معنادرمانی، فرانکل، قرآن کریم، معناجویی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۳، تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۱۱/۰۹.

۱. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه قم، ایران (نویسنده مسئول) malizahrei@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه رضوی marvian@razavi.ac.ir

۳. عضو هیئت علمی جامعة المصطفى ص العالمية abbas.javanshir@yahoo.com

مقدمه

در عصر کنونی، چالش‌های فراوان روحی و روانی وجود دارد. انباشتن سرمایه، دستیابی به علوم و فنون مختلف، تأسیس مراکز علمی و آموزشی، تسخیر فضا و بهره‌برداری از منابع بکر، آشتی انسان با مظاهر طبیعت و ده‌ها دستاورد ارزشمند دیگر، هنوز نتوانسته‌اند انسان را به آرامش روحی و روانی برسانند.

بنابراین لازم است بشریت به یک منبع قابل اطمینان که متصل به منبع وحی و خطاناپذیر باشد، اتکا کند. این منبع حیات‌بخش قرآن کریم است؛ چون قرآن، نسخه‌ای است که حقیقت آن بحر بیکران و مواجی است که رسیدن به اعماق آن جز برای راسخان در علم میسر نیست (آل‌عمران: ۷). قرآن کریم کتابی است که ما را هدایت می‌کند تا آرامش روحی و روانی را در قالب یاد خدای متعال جست‌وجو کنیم: ﴿أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ (رعد: ۲۸).

ظرفیت این کتاب آسمانی بسیار بالا بوده و دارای پندها و اندرزهایی برای رهایی از سختی‌ها، شفای دردهای روحی و روانی، هدایت و تربیت برای نیل به مقصود و رحمت و مهر برای گروندگان به خدای منان است.

در این پژوهش سعی در تطبیق بین مبانی انسان‌شناختی نظریه معنادرمانی ویکتور امیل فرانکل و نگاه قرآن کریم شده است. بین این دو نگاه اشتراکات و همچنین تفاوت‌هایی وجود دارد که سعی شده اشتراکات و تفاوت‌ها مطرح و بررسی شده و آنگاه، برتری و مزیت نگاه قرآن کریم نسبت به نگاه فرانکل در باب معنویت‌گرایی و معنادرمانی، استخراج و تبیین شود.

مباحث از مفهوم‌شناسی و واژگان دخیل آغاز می‌شود. سپس معنادرمانی در آینه‌ی کلام وحی و معنادرمانی در نظریه ویکتور فرانکل، و بیان نقاط اشتراک دو نگاه مانند: ارتباط با موجود متعالی هنگام ناامیدی، فطری بودن احساسات دینی، معناداری زندگی، آزاد و مختار بودن انسان، مسئولیت‌پذیر بودن انسان، قدرت بر متعالی‌سازی انسان و هدفمند بودن زندگی پرداخته شده است.

سپس به دو مورد نقطه افتراق دو نظریه چون: فرضیه‌ی تکامل فرانکل و نگاه قرآنی، پلورالیسم فرانکلی و نگاه قرآنی، آنگاه به ابعاد روحانی انسان از نگاه فرانکل و قرآن کریم، نگاهی به نیازهای روحی انسان از منظر معنادرمانی و قرآن کریم و فرجام‌پذیری زندگی در نگاه فرانکل و قرآن کریم پرداخته شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

بیان مسئله: در عصر فعلی که علوم بسط یافته‌اند و دسترسی سریع به اطلاعات در تمام ابعاد خود به رشد بالنده‌ای رسیده است، انسان فکر می‌کند با بهره‌گیری از علوم مختلف و اطلاعات جدید، اکثر نیازهای بشر برطرف می‌گردد. اما در چنین شرایطی بحران معنوی، بشر را فراگرفته و معنا، ارزش و

هدف زندگی را زیر سؤال برده است. بشر امروزی تصور می‌کند با تکیه بر علم و انباشتن اطلاعات، می‌تواند به تکامل واقعی دست پیدا کند؛ اما مشاهده می‌کنیم که نه تنها از مشکلات کاسته نشده بلکه روزه‌روز دامنه مشکلات جسمی، روحی و روانی بشر رو به افزایش است.

چرا چنین است؟ چون تهی بودن زندگی انسان امروزی از معنویت متکی به یک منبع قابل اعتماد، منشأ عدم رشد انسان امروزی است. خلأ بزرگ امروز در جوامع بشری، معنویت و روحانیت متکی به منبع وحی است. ارتقاء انسان به مدد گرفتن از معنویت است که می‌تواند او را نجات دهد و در جنبه‌های مختلف به سرمنزل مقصود برساند. این موضوع (معناگرایی) مورد تأیید و تبیین جمعی زیادی از اندیشمندان غرب و مسلمان از جمله ویکتور فرانکل است.

ارتباط با خالق هستی و دینداری از جمله قدرتمندترین منابع گوناگون معنویت انسانی است که سکون و آرامش روحی و روانی حقیقی تنها در سایه آن امکان‌پذیر بوده و اراده را تقویت، غرایز و عواطف انسانی را کنترل نموده و باعث پایداری دستاوردهای تربیتی و استمرار آن که هدف غایی تربیت است، می‌شود (ضرابی، آزادی و تربیت دینی با تأکید بر تربیت دینی کودکان و نوجوانان، ۱۳۶۸: ۶۳).

در عصر حاضر، مسئله این است: با وجود فراهم بودن تمامی ابزارهای رفاهی در ابعاد مختلف، رونق بازار صنعت و تجارت، گسترش دانش در رشته‌های متنوع، دسترسی سریع به اطلاعات مورد نیاز، تأسیس مجهزترین دانشگاه‌ها در مناطق مختلف جهان و موارد بی‌شمار دیگر، چرا مشکلات بشر کاسته نشده بلکه روزه‌روز در حال رشد و گسترش است؟ از دیگر سو، اندیشمندان جهان غرب نیز معناگرایی را راه برون‌رفت از بن‌بست‌های زندگی دانسته‌اند؛ اما چرا مؤثر واقع نشده است؟ مشکلات بشر امروزی فراتر از نیازها و غرایز آنهاست. امروز پوچ‌گرایی، بی‌معنایی، شیطان‌پرستی و بی‌خدایی برای بشریت یکی از بحران‌های روحی و روانی محسوب می‌شود.

با توجه به موارد فوق و با همه پیشرفتی که در زمینه دانش به‌ویژه علم روان‌شناسی صورت گرفته است، مشاهده می‌کنیم که نظام‌های روان‌شناسی و فلسفی، علی‌رغم مزایا و ویژگی‌های مثبت و ارزشمندشان، نتوانسته‌اند نیک‌بختی، سعادت و راحتی روحی و روانی انسان را تأمین کنند. هنوز نقایص فراوانی در تئوری‌ها و فنون آن‌ها وجود دارد. این پژوهش درصدد پاسخ دادن به این پرسش مهم و بنیادی است.

پیشینه پژوهش: درباره معنویت، معنویت‌گرایی، معنادرمانی و تربیت دینی آثار و مکتوبات متعددی وجود دارد. با این حال، اذعان داریم که درباره نقد مبانی انسان‌شناختی نظریه معنادرمانی ویکتور فرانکل با تحلیل آموزه‌های قرآنی، نوشته‌ای مستقل و درخور توجه ارائه نشده است. به برخی از آثار پیرامون موضوع اشاره می‌کنیم:

- طلعت حسینی بافرانی، مقایسه انسان سالم از دیدگاه قرآن و روان‌شناسی با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی و نظریه ویکتور فرانکل، رساله دکتری، ۱۳۹۰
- شولتس دوآن، روانشناسی کمال، الگوی شخصیت سالم. ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۶۹
- صدیقه ذاکر، نگاهی به نظریه فرانکل در روانشناسی دین، تهران، ۱۳۷۷. فصلنامه قبسات، ۱۳۹۱
- نسترن شجاعی، تبیین مؤلفه‌های تربیت معنوی و کارکردهای فردی-اجتماعی آن از منظر آموزه‌های اسلامی، پایان‌نامه ارشد، ۱۳۹۷
- سلیمانی امیری، عسکری، خدا و معنای زندگی، مجله نقد و نظر، ۱۳۸۲
- مهدی نعمتی، بررسی تطبیقی نقش معنویت دینی و معنویت مدرن در معنا بخشی زندگی، پایان‌نامه ارشد، ۱۳۹۴
- محمدرضا شرفی، تأملی نقد گونه در باب معنای غایی با تأکید بر دیدگاه ویکتور فرانکل، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، ۱۳۸۴
- حمیدرضا حسن آبادی، شخصیت سالم از منظر فرانکل و معارف قرآنی، مجله اندیشه، ۱۳۸۳
- محمد عجمین، ابوالقاسم بشیری، رحیم نارویی نصرتی، ارتباط معنا و سبک زندگی در گستره قرآن کریم و نقد دیدگاه ویکتور فرانکل، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۱۳۹۶
- طلعت حسینی بافرانی، مسعود آذربایجانی، انسان سالم و ویژگی‌های آن از دیدگاه ویکتور فرانکل، مجله روان‌شناسی و دین، ۱۳۹۰
- اسماعیل زارعی حاجی آبادی، مهدیه السادات عمرانی، قرآن و معنا درمانی، مجله معرفت در دانشگاه اسلامی، ۱۳۸۸
- آنچه در منابع فوق آمده، به معنویت، تربیت دینی، معنادرمانی بدون توجه و نگاه به آموزه‌های قرآنی، نقد و بررسی معنادرمانی در اندیشه فرانکل و تطبیق با آموزه‌های اسلامی و آیات قرآن کریم پرداخته‌اند. اما این منابع فاقد نگاهی مقایسه‌ای بین نگاه قرآنی و فرانکل به عنوان یک روانشناس و متن دینی هستند. نسبت به نقد مبانی فرانکل، با آموزه‌های قرآنی و تحلیل بر اساس آیات قرآن کریم، نوشته‌ای مشاهده نشد.
- نوآوری‌های پژوهش حاضر: آنچه ما بدان پرداخته‌ایم و منابع فوق فاقد آن هستند، موارد ذیل را می‌توان برشمرد:
۱. پژوهش پیرامون نقد نظریه مبانی معنادرمانی فرانکل بر اساس آموزه‌های قرآنی خود می‌تواند نوعی نوآوری در عرصه تربیت و روانشناسی معاصر تلقی شود.

۲. ارائه بحث به صورت ساختارمند و منطقی؛ که تاکنون چنین ساختارمندی راجع به نقد مبانی انسان‌شناختی نظریه معنادرمانی فرانکل و تطبیق آن با آموزه‌ها و رهیافت‌های قرآنی دیده نشده است.
۳. چینش مطالب به شکل منظم و منسجم که تاکنون چنین اثری در حوزه تربیت و روانشناسی با توجه به معنادرمانی فرانکل و نگاه قرآنی، آفریده نشده است.
۴. استخراج و دسته‌بندی روش‌مند مباحث در مبانی معنادرمانی با نگاه قرآنی.
۵. تبیین نقاط اشتراک و افتراق نظریه فرانکل و آموزه‌های قرآن کریم؛ که بیان‌کننده نقد منصفانه در پژوهش پیش رو است.
۶. اثبات و تبیین امتیازات معنادرمانی مستند به آموزه‌های قرآن کریم بر دیدگاه فرانکل. در موضوع نقد مبانی انسان‌شناختی دیدگاه فرانکل بر اساس آموزه‌ها و رهیافت‌های قرآنی، کار پژوهشی قرآنی مستقل و منسجمی به نظر نرسید. لذا ما در این مقاله به این امر مهم و ارزشمند پرداخته‌ایم. موارد فوق را می‌توان از نقاط قوت و جدید برای موضوع پژوهش برشمرد که این نوشته را از سایر آثار متمایز می‌کند.
- روش‌شناسی پژوهش: روش پژوهشگر در این تحقیق، توصیفی، تحلیلی و استنباطی با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای و جست‌وجوی رایانه‌ای است. به این معنا که پس از جمع‌آوری اطلاعات لازم از کتابخانه‌ها، نرم‌افزارهای اسلامی مرتبط با موضوع و جست‌وجو در وبسایت‌ها و پایگاه‌های اسلامی، به توصیف معنادرمانی فرانکل و آموزه‌های قرآن کریم پرداخته، سپس با تحلیل یافته‌های مذکور به استخراج و استنباط پیرامون موضوع تحقیق اقدام نموده است.

الف. مفهوم‌شناسی معنادرمانی در لغت و قرآن کریم

خاستگاه لغوی معنادرمانی یا لوگوتراپی به واژه یونانی «لوگوس» بازمی‌گردد. «لوگوس» به معنای واژه، کلمه یا معنا است؛ اما رساترین معادل آن، «معنا» است. در مفهومی گسترده‌تر، می‌توان آن را به‌عنوان چیزی که می‌تواند دلیلی برای بودن باشد، تعبیر کرد (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۲۶). فرانکل ترجمه ساده «معنا» را برای «لوگوس» ترجیح می‌دهد (meaning = logo) (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۴؛ محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۲۶). معنادرمانی عبارت است از: «درمان از رهگذر معنا» یا «شفابخشی از رهگذر معنا» (فرانکل، ترجمه صالحیان و میلانی: ۱۰۷؛ محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۲۷). فرانکل بر این باور است که ترجمه تحت‌اللفظی واژه «لوگوتراپی»، «درمان به‌وسیله معنا» است (فرانکل، ترجمه علوی‌نیا و تبریزی، ۱۳۸۸: ۱۲). به دیگر سخن، «لوگو» به معنای خرد، حقیقت، معنا، کلمه، سخن و فکر است و «لوگوس» (Logos) به معنای کلام خداست؛ و «لوگوتراپی» به معنای معنادرمانی است (علوی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۶۴).

لوکاس و آزوآنک هیرش (۲۰۰۲) معنادرمانی را یک نظام فلسفی و روان‌شناسی می‌دانند که به مراجعان کمک می‌کند تا به‌رغم سوگ یا ناامیدی، بر ازدست‌رفته‌ها تمرکز نکنند؛ بلکه در جست‌وجوی معنا باشند و بر تواناساختن مراجعان برای غلبه بر مثلث غم‌انگیز زندگی؛ یعنی درد، گناه و رنج تمرکز می‌کند (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۲۷ و ۱۲۸). فرانکل بر این باور است که این تکنیک، بهبود بیمار از طریق یافتن معنا در زندگی اوست (فرانکل، ۱۳۹۰: ۱۸). فرانکل همچنین می‌گوید: در واقع معنادرمانی نوعی روان‌درمانی معنا محور است (فرانکل، ترجمه نعمتی، ۱۳۹۷: ۱۱۰). به‌طور کلی، زندگی از نگاه معنادرمانی تحت هر شرایطی معنادار است، افراد با اراده معطوف به معنا انگیزه می‌شوند و انسان دارای اراده آزاد است (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۲۷).

معنادرمانی در قرآن کریم: در اصطلاح قرآن کریم، معنادرمانی را می‌توان به هدایت، تزکیه، شفای روحی و روانی انسان برای رسیدن به زندگی توأم با آرامش در سایه بهره‌گیری از آموزه‌های وحیانی توصیف و تبیین نمود.

مقصود از معنادرمانی در قرآن کریم همان شفابخشی قرآن از انحطاط و سقوط مادی، یا معنای عافیت یافتن و نجات از عیب‌ها و نقص‌ها است. این امر با مؤلفه‌هایی چون ایمان به خداوند، تقوای الهی، عدم وابستگی به دنیا، توسل و تمسک به اولیای دین، ازدواج مبتنی بر ارزش‌های دینی و تزکیه اموال و انفس، نمود پیدا می‌کند (زارعی و عمرانی، ۱۳۸۸: ۱۲۰-۱۴۷).

ب. نقد مبانی انسان‌شناختی معنادرمانی فرانکل بر اساس رهیافت‌های قرآنی

در این بخش ابتدا به دیدگاه‌های اشتراکی قرآن کریم و فرانکل پرداخته می‌شود و سپس به رهیافت‌های اختلافی اشاره می‌گردد.

۱. موارد اشتراکی بین رهیافت‌های قرآنی و دیدگاه فرانکل

از بررسی منابع مختلف، نتیجه‌گیری می‌شود که میان دیدگاه قرآنی و نگاه فرانکل نقاط اشتراک فراوانی وجود دارد. با این حال، نباید فراموش کرد که برخی از این نقاط اشتراک، با دقت بیشتر، حاوی تفاوت‌هایی نیز هستند. اکنون به تبیین نقاط اشتراک بین دو دیدگاه قرآنی و فرانکل می‌پردازیم تا هم‌پوشانی این دو نگاه را به تصویر بکشیم.

۱-۱. ارتباط با موجود متعالی هنگام ناامیدی

در به دست آوردن ارزش‌ها و معنایی برای زندگی، نگاه فرانکل چندان دور از نگاه قرآنی نیست. زیرا در نظام فکری فرانکل، تمایلات درونی و فطری ما را در رسیدن به کمالات و رشد خداآوایی در زندگی یاری می‌کند. این تفکر دقیقاً با رهیافت‌های قرآنی و دینی مطابقت و هم‌پوشانی دارد.

در اندیشه قرآنی نیز وقتی کسی در حالت اضطراب یا اجبار از کسی جدا شود و امیدش به یأس مبدل گردد، خداوند یا همان حقیقتی که فرانکل از آن سخن می‌گوید، به روشنی قابل درک است (الماسی و هاشمی، ۱۳۹۱: ۱۳۷-۱۵۷). فرانکل به نقش مذهب در معنا دهی به زندگی تأکید زیادی دارد؛ اما بیان می‌کند که مفهوم مذهب در گسترده‌ترین معنای ممکن، از مفاهیم و تعاریف محدود از خدا که توسط بسیاری از نمایندگان ادیان و فرقه‌ها ترویج می‌شود فراتر رفته و شامل بسیاری از نحله‌ها می‌شود (عجمین و دیگران، ۱۳۹۶: ۹-۲۹).

از نظر قرآن کریم، بهترین انعکاس‌دهنده این نگاه، آیه زیر است که حالت یأس انسان را مطرح و چگونگی پیوستن انسان به وجود باری تعالی را در شرایط دشوار بیان کرده است: ﴿فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ﴾ (عنکبوت: ۶۵)

۲-۱. فطری بودن احساسات دینی

یکی دیگر از موارد اشتراک بین نگاه قرآن کریم و ویکتور فرانکل، فطری بودن احساسات دینی است. هر دو دیدگاه بر این نکته توافق و اشتراک نظر دارند. در نگاه فرانکل، شخص دین‌دار کسی است که از روی آگاهی، اختیار و با آزادی کامل، دین را قبول می‌کند و به آموزه‌های آن پای‌بند می‌شود (فرانکل، ۱۳۸۱: ۱۱۲). به باور فرانکل، تمامی انسان‌ها به نوعی دین‌دار هستند؛ چون همگی دارای وجدان بوده و وجدان سرچشمه ماوراء انسان دارد. پس همگی فطرتاً متصل و مرتبط به منبع متعالی هستند (فرانکل، ۱۳۷۵: ۱۰۰).

از منظر قرآن کریم، خداوند متعال که عالم به تمامی نیازهای جسمانی و معنوی انسان است، احساسات دینی و گرایش به خدای منان و دین حنیف و رهایی‌بخش را فطری و ذاتی انسان دانسته است: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (روم: ۳۰)

اساسی‌ترین نیاز معنوی و فطری انسان، کمال است. میل به کمال نیز در فطرت انسان تعبیه شده است (علوی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۲۳۴). خداوند از این تعبیر (فطرت) بهره‌جسته است (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۱۴۹). در رهیافت قرآنی، فطرت جایگاه مهمی دارد و ماده «فطر» (ف، ط، ر) مکرر در قرآن کریم آمده است:

- ﴿فَطَّرَهُنَّ﴾ (انبیاء: ۶۵)

- ﴿فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (انعام: ۱۴)

«إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ» (انفطار: ۱)

«مُنْفَطِرٌ بِهِ» (مزمّل: ۱۸)

«فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم: ۳۰)

در همه جا، مفهوم این کلمه شامل ابداع و خلق بدون سابقه است (مطهری، ۱۳۸۹: ۴۵۲/۳). فطرت، محوری‌ترین مؤلفه برای معنادهی و معنابخشی به زندگی است؛ زیرا آثار و ویژگی‌های زیر بر آن مترتب است که انسان را در معنا یابی یاری می‌کند:

۱. معرفت، آگاهی

۲. ثابت و پایدار است، گرچه ممکن است تضعیف شود

۳. فراگیر و همگانی است

۴. از این رهگذر، تفاوت بین انسان و سایر جانداران بازشناخته می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۲۷)

بنابراین، فطرت ذاتی هر انسانی است که او را به سمت معنا یابی در زندگی سوق می‌دهد.

۳-۱. معناداری زندگی

یکی دیگر از موارد اشتراک بین نگاه قرآنی و دیدگاه فرانکل، معناداری زندگی است. در نظام فکری فرانکل، اصل معناداری زندگی از پیش فرض‌های نظریه معنادرمانی اوست (فرانکل، ۱۳۵۴: ۶۱). اسلام که کامل‌ترین دین الهی است، در این باره می‌فرماید: «الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵: ۲۶۷/۱). انسان با بهره‌گیری از زندگی در دنیا، می‌تواند به سعادت برسد و در نتیجه به زندگی معنا ببخشد.

معنای زندگی از نگاه ادیان آسمانی، اسلام و قرآن کریم، بسیار وسیع و گسترده است؛ چون بازگشت و پناهگاه انسان به جز خداوند کسی دیگری نیست: «وَ أَنْ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ» (نجم: ۴۳)
«إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره: ۱۵۶)

در واقع معنا و هدف زندگی از نگاه قرآن کریم، با توجه به فطرت قابل تبیین و تحلیل است. به عبارت دیگر، اگر انسان هستی را نه محدود به دنیا، بلکه فراتر از آن ملاحظه کند و دنیا را فقط مقدمه و زمینه برای جهان آخرت بداند، معنای زندگی او گسترده‌تر خواهد بود.

در یکی از بیانات حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام چنین نمودی پیدا کرده است: «وَ اعْلَمْ يَا بُنَيَّ أَنَّكَ إِنَّمَا خُلِقْتَ لِلْآخِرَةِ لَا لِلدُّنْيَا» (نهج البلاغه: نامه ۳۱)

با این تلقی، گستره معنای زندگی از دایره محدود دنیا فراتر رفته و شامل جهان آخرت نیز می‌شود. بدیهی است هر مقدار معنا عمیق‌تر، گسترده‌تر و دایره شمول آن وسیع‌تر باشد، روح نامحدود انسان را عمیق‌تر و بهتر اقناع می‌کند (شرفی، ۱۳۸۴: ۴۰-۴۱). معرفت کامل، زمینه‌ساز معنایابی کامل‌تر می‌گردد. قرآن کریم، برای معناداری زندگی به آیات فراوانی اشاره می‌کند، از جمله اینکه خداوند جهان هستی را بیهوده و عبث نیافریده است (مؤمنون: ۱۱۵). زندگی معنادار و هدفمند است (انبیاء: ۱۶ و ۱۷). تمامی آیات، انسان را به معنایابی در زندگی رهنمون می‌سازند.

۴-۱. انسان آزاد و مختار

یکی دیگر از اشتراکات میان معنادرمانی فرانکل و آموزه‌های قرآن کریم، معرفی انسان به‌عنوان موجودی آزاد، دارای اراده و مختار است. هر دو نگاه، قرآنی و فرانکلی، به این موضوع پرداخته‌اند (فریامنش، ۱۳۸۶: ۵۵-۶۰).

در نظام فکری ویکتور فرانکل، آزادی یکی از ویژگی‌های ذاتی انسان است و همین ویژگی، رفتارهای او را غیرقابل پیش‌بینی می‌سازد. او آزاد است عقیده‌ای را بپذیرد یا رد کند (حسنی بافرانی و آذربایجانی، ۱۳۹۰: ۱۱۳).

از دیدگاه قرآن کریم نیز، انسان آزاد بوده و قدرت بر تصمیم‌گیری دارد. او می‌تواند کار خوب یا کار بد انجام دهد و از آزادی و اختیار کامل برخوردار است: ﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾ (انسان: ۳)

قرآن می‌گوید، انسان آزاد و مختار است؛ اما نیاز به راهنما دارد تا از آزادی بی‌قید و شرط او جلوگیری کند. این راهنما عقل و وحی است.

۵-۱. مسئولیت‌پذیر بودن انسان

یکی دیگر از نقاط اشتراک بین دیدگاه قرآنی و معنادرمانی فرانکل، پذیرش مسئولیت از سوی انسان است. هر دو نگاه، مسئولیت‌پذیری انسان را در انتخاب‌هایی که انجام می‌دهد، مورد تأکید و تأیید قرار داده‌اند (فرانکل، انسان در جستجوی معنا، ترجمه نهضت صالحیان و مهین میلانی، بی‌تا: ۱۱۲). فرانکل می‌گوید، آزادی و مسئولیت دوروی یک سکه هستند (فرانکل، انسان در جستجوی معنای غایی، ترجمه احمد صبوری و عباس شمیم، ۱۳۸۱: ۱۱۳). او انسان را موجودی جایگزین ناپذیر و مسئولیت او را مسئولیتی ویژه و منحصر به فرد معرفی کرده است (فرانکل، پزشک و روح، ۱۳۷۲: ۱۲۴).

قرآن کریم نیز آفرینش انسان را ویژه دانسته و بر اثر همین آفرینش ویژه است که انسان می‌تواند مورد تکلیف و امر و نهی قرار گیرد و مسئولیت و امانت الهی را بپذیرد (کرمی، ۱۳۹۸: ۹۶). بر اساس این مسئولیت، امانت را بر او عرضه کرده است (احزاب: ۷۲). امانت الهی همان قابلیت تکامل به صورت نامحدود، آمیخته با اراده و اختیار و رسیدن به مقام انسان کامل و بنده خاص خدا و پذیرش ولایت الهیه است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۴۵۳/۱۷).

بنابراین، در اصل مسئولیت‌پذیر بودن انسان، بین دو نگاه همسانی و هم‌پوشانی وجود دارد؛ هرچند ممکن است در کیفیت مسئولیت‌پذیری بین دو دیدگاه تفاوت‌های قابل‌برداشتی باشد.

۱-۶. قدرت بر متعالی‌سازی انسان

در نظام فکری فرانکل، رسیدن به تعالی با فراتر رفتن از خود محقق می‌شود؛ در غیر این صورت، انسان همچنان در غفلت خواهد ماند (فرانکل، ۱۳۸۸: ۴۴). این موضوع از نگاه قرآن کریم نیز به شدت مورد توجه قرار گرفته است. تعالی جستن و صعود انسان به مراحل اوج انسانیت، از دیدگاه قرآن کریم، منوط به سه امر مهم است. اگر این سه امر محقق شود، تعالی روحی انسان دست‌یافتنی شده و انسان عروج فرشته‌گونه خواهد داشت:

۱. توانایی در برخورد با بحران‌ها و سختی‌ها: ﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ (بقره: ۱۵۶؛ ۲۱۶)

۲. توانایی شکیبایی بر سختی‌ها و ناملايمات زندگی: زندگی مملو از نارسایی‌های مادی و معنوی، جسمانی و روحانی است. (بقره: ۱۵۵)

۳. توانایی و درک درست از آینده و امیدوار بودن به آینده روشن و نویدبخش: (انشریح: ۵ و ۶) در نتیجه، در هر دو دیدگاه، شاهد تعالی‌سازی انسان هستیم. هرچند از نظر کیفیت و چگونگی تعالی‌بخشی در زندگی هر انسانی ممکن است مراحل مختلفی بروز و ظهور پیدا کند و نسبت به شخصی ممکن است تفاوت‌هایی را شاهد باشیم.

۱-۷. هدفمند بودن زندگی

در نظام فکری فرانکل، زندگی بدون معنا هیچ ارزشی نداشته و در نهایت، زندگی منتهی به پوچی و بیهودگی خواهد شد. مفهوم «معنا» از نظر فرانکل، پایدار ماندن زندگی نیست (فرانکل، ۱۳۹۰: ۶۲). او می‌گوید: زندگی به بیشتر مردم می‌آموزد که دنیا مکانی برای خوش‌گذرانی نیست (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۴۱). فرانکل معتقد است که اگر زندگی دارای هدف و معنا نباشد، انسان به احساس پوچی و خلأ وجودی گرفتار خواهد شد (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۰۱).

از نظر قرآن کریم، شرط اساسی زندگی و بلکه هدف آفرینش انسان، آن است که فرد همه اعمالش را در زندگی در راستای هدفی واحد که مطلوبیت ذاتی دارد، تنظیم کند (شجاعی، ۱۳۹۷: ۱۱۳). تفاوت انسان‌های مختلف با یکدیگر نه در اصل هدف‌داری، بلکه در نهایت اهدافی است که برای خود برگزیده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۷۵). قرآن کریم بر هدف‌داری خلقت انسان به‌طور ویژه تأکید می‌کند (مؤمنون: ۱۱۵؛ قیامت: ۷۵). از ابتدای نزول قرآن، هدفمندی در زندگی موضوعی انفکاک‌ناپذیر از زندگی فردی و اجتماعی انسان دانسته شده است (آل‌عمران: ۱۹۱؛ ص: ۱۷؛ انبیاء: ۱۶؛ دخان: ۳۸).

در نتیجه، در هر دو دیدگاه، معنا‌داری زندگی اهمیت بسیاری دارد. فرانکل و قرآن کریم هر دو تأکید دارند که زندگی بدون معنا منجر به احساس پوچی و بیهودگی خواهد شد و انسان باید اعمال خود را در راستای هدفی معنوی و ارزشمند تنظیم کند.

۲. موارد اختلافی بین رهیافت‌های قرآنی و دیدگاه فرانکل

موارد اختلافی بین رهیافت‌های قرآنی و دیدگاه فرانکل عبارتند از:

۱-۲. فرضیه تکامل فرانکل و نگاه قرآنی

برخی از مواردی که فرانکل بر آن‌ها تأکید کرده و از مبانی انسان‌شناختی وی قابل استخراج و استنباط هستند، با منابع دینی و آموزه‌های قرآنی سازگاری دارند. این موارد شامل اصل آزادی اراده، اصل اختیار، اصل مسئولیت‌پذیری و اصل منحصر به فرد بودن انسان هستند. اما با نگاهی دقیق‌تر درمی‌یابیم که از نظر معنا و مفهوم، تفاوت‌های قابل توجهی بین آن‌ها وجود دارد.

فرانکل بر مواردی چون آزادی اراده (حسنی بافرانی و آذربایجانی، ۱۳۹۰: ۱۱۳؛ حسن‌آبادی، ۱۳۸۳: ۲۹-۹؛ فرانکل، ۱۳۹۰: ۲۵)، اختیار (شرفی، ۱۳۸۴: ۴۰؛ فرانکل، بی‌تا: ۱۰۲؛ رضایی خسروی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۸۱)، مسئولیت‌پذیری (قربانی، ۱۳۸۸: ۶) و منحصر به فرد بودن انسان (فرانکل، ۱۳۹۰: ۶۷) تأکید دارد. این اصول با منابع دینی و آموزه‌های قرآنی هم‌پوشانی دارند؛ اما تفاوت‌های معنایی و مفهومی آشکاری نیز دارند.

در کنار این موارد اشتراکی، مبانی‌ای وجود دارند که تفاوت‌های فراوانی با مبانی قرآنی دارند و ناسازگاری‌های قابل توجهی مشاهده می‌شود. یکی از این مبانی انسان‌شناختی فرانکل، باورمندی وی به فرضیه تکامل داروین است. او در عبارات مختلفی به جدایی انسان از حیوان اشاره کرده و انسان را تکامل‌یافته از حیوان دانسته است (ذاکر، ۱۳۷۷: ۷۶-۹۵). فرانکل می‌گوید: «خلاً وجودی یک پدیده

بسیار گسترده و شناخته شده سده بیستم است. این مسئله قابل فهم است و حاصل دو عاملی است که انسان در گذرگاه تاریخی خود برای رسیدن به مقام انسانیت از آن چشم پوشیده است. نخست اینکه بشر پس از تکامل و جدایی از حیوانات پست تر، سائقه‌ها و غرایزی که رفتار حیوانی او را جهت می‌بخشید و هدایت می‌کرد و ضمناً حافظ او نیز بود، از دست داد. این گونه امنیت و آسایش چون بهشت جاویدان برای ابد بر او تحریم گردید و انسان مجبور شد که فعلاً به انتخاب آنچه انجام می‌دهد، بپردازد» (فرانکل، بی تا: ۸۷).

در رد نظریه تکامل انواع، علامه طباطبایی در المیزان، ذیل آیات آغازین سوره نساء در مبحثی تحت عنوان «انسان نوعی است مستقل نه تحول یافته از نوعی میمون» به وضوح با نظریه داروین مخالفت کرده و نسل بشر متولد از نطفه را منسوب به دو فرد از انسان به نام‌های «آدم» و «حوا» می‌داند. او معتقد است: «قرآن کریم با این موضوع در آیات متعددی صراحت کامل دارد که انسان از تراب آفریده شده و جز این را نمی‌توان به قرآن کریم نسبت داد و این دو فرد هیچ اتصالی با مخلوقات پیش از خودشان نداشته‌اند» (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۲۷/۴).

همانطور که ملاحظه می‌شود، این نوع نگاه به انسان، صراحتاً با دیدگاه قرآن کریم که انسان را دارای کرامت ذاتی دانسته و آفرینش او را از حیوان جدا می‌داند، منافات دارد. جایگاه انسان در قرآن فوق العاده مهم است و با نظریه تکامل انواع سازگاری ندارد؛ چون شرافت ذاتی انسان، خلافت الهی او، وجود روح خداوند در کالبد بشر، اعتبار وثاقت متون و آموزه‌های دینی، اصل وجود خداوند به عنوان خالق جهان آفرینش و ارزش‌های اخلاقی، مورد تردید و تزلزل قرار خواهد گرفت.

از نظر قرآن کریم، انسان یک موجود تکامل یافته از سایر حیوانات نیست؛ بلکه او موجودی مستقل بوده و بدون الگو و پیش زمینه توسط خداوند آفریده شده است:

- ﴿لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾ (اسراء: ۷۰)

- ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ (بقره: ۳۰)

- ﴿فَتَنفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾ (حجر: ۲۹؛ ص: ۷۲)

زمانی بوده که بشر وجود نداشته و خداوند او را از یک زن و مرد به نام «آدم» و «حوا» به صورت مستقل آفرید:

- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا﴾ (نساء: ۱)

بنابراین، از نظر قرآن کریم، انسان به عنوان موجودی مستقل و دارای کرامت ذاتی آفریده شده است که با نظریه تکامل داروین ناسازگار است.

۲-۲. پلورالیسم فرانکلی و نگاه قرآنی

یکی از موارد تفاوت بین دیدگاه فرانکل و آموزه‌های قرآنی، تکثر و تعدد دین (پلورالیسم دینی) در معنابخشی و معنا دهی به زندگی است. دیدگاه پلورالیسم دینی می‌خواهد برای حقانیت، نجات‌بخشی و اعتبار همه ادیان راهی بیابد و مدعی است که این راه را یافته و به تبیین قابل قبولی از موضوع و مسئله رسیده است (رضایی، ۱۳۸۴: ۵۵-۷۶). گرایش فرانکل نیز این نگاه پلورالیستی را تأیید می‌کند. در نظام فکری فرانکل، معنادرمانی یک نظریه سکولار است؛ اما سکولار بودن معنادرمانی به معنای دین‌ستیزی آن نیست، بلکه به این معناست که آن متعلق به مذهب خاصی نیست. معنادرمانی باید در دسترس همگان باشد (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۷۶).

قرآن کریم با این شیوه پلورالیستی مخالف بوده و با صراحت از لزوم معتقد بودن به خدای واحد سخن می‌گوید و تمامی ادیان و مذاهبی را که به بت‌پرستی و خرافه‌پرستی تمایل دارند، نفی کرده و مورد انتقاد قرار می‌دهد: ﴿قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (مائده: ۷۶) این آیه و آیاتی دیگر به روشنی دیدگاه پلورالیستی را مردود دانسته و فقط خدای واحد را ملاک و معیار معنابخشی و معنا دهی در زندگی می‌داند. نسبت به ادیان، قرآن کریم تنها دین اسلام را باعث سعادت و کمال انسان برشمرده و ادیان تحریف‌شده را برای تأثیر در زندگی نفی می‌کند (عجمین و دیگران، ۱۳۹۶: ۹-۲۹).

فرانکل دین را به دلیل اثر واضح و روشن در سلامت روان و معنایابی در زندگی پیشنهاد کرده، اما در عبارات مختلف به اصل دین و حتی وجود خداوند تشکیک کرده است (عجمین و دیگران، ۱۳۹۶: ۹-۲۹). در مقابل، قرآن کریم کسانی را که خدا را پرستش می‌کنند اما نگاه منفعت‌طلبانه دارند، نکوهش کرده و آنان را بندگان خدا نمی‌داند، زیرا پرستش‌شان نوعی از شرک را ترویج می‌کند.

ج. ابعاد روحانی انسان از نگاه فرانکل و قرآن کریم

فرانکل انسان را دارای ابعاد و ساحات روحانی مختلف دانسته و نسبت به سایر وجودگرایان، بیشترین اهمیت را به این جنبه‌ها قائل شده است. در ادامه به بررسی این موارد از نگاه وی و مقایسه آن با آموزه‌های قرآنی می‌پردازیم.

ماهیت انسان در نگاه فرانکل

نگاه فرانکل درباره ماهیت انسان و نگرش او به انسان فرارونده از خود، متأثر از مکاتب پدیدارشناسی و به‌ویژه مکتب اگزیستانسیالیسم و اصالت وجود است. فرانکل بر اساس مبنای فلسفه

وجودی خود، بر آزادی اراده، اختیار و همچنین مسئولیت برای انسان تأکید ویژه دارد (فرانکل، ۱۳۸۸: ۴۴؛ فرانکل، ۱۳۷۲: ۹۱). با این وصف، تطبیق دو نگاه ما را به موارد اشتراکی فراوان رسانیده و همچنین موارد اختلافی بسیاری را مشاهده می‌کنیم.

۱. معنویت

معنویت یکی از محوری‌ترین موضوعات در نظام فکری فرانکل است (شولتس، ۱۳۹۶: ۱۵۸). او جنبه معنوی و الهی انسان را مطرح کرده و از این نگاه، مسیر وی با بسیاری از روان‌شناسان تفاوت چشمگیری دارد. به نظر فرانکل، این موجود متعالی دارای مفهوم وسیع و گسترده‌ای است که می‌توان آن را خدا نامید؛ اما او این موجود متعالی را دارای صفات مشخص نمی‌داند. بلکه همین مقدار که این موجود هست و زندگی را معنا می‌دهد، به نظر وی کفایت کرده و بیشتر از آن نیازی نیست. بنابراین ادیان ابراهیمی و توحیدی برای وی موضوعیتی ندارند (حسینی بافرانی، ۱۳۹۰: ۲۹۶). بیشتر نیز بیان کردیم که نگاه وی یک نگاه پلورالیستی به مفهوم دین و معنویت است.

۲. آزادی

در فلسفه وجودگرا و مکتب اگزیستانسیالیسم، آزادی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. به تبع آن، فرانکل نیز آزادی را یکی از اساسی‌ترین خصایص انسانی و نشانه انسانیت دانسته که باید در زندگی هر انسانی وجود داشته باشد (فرانکل، ۱۳۹۱: ۵).

اما در رهیافت‌ها و آموزه‌های قرآنی، خداوند متعال با الهام تمامی خوبی‌ها و بدی‌ها، اعطای عقل به انسان‌ها، ارسال رسولان الهی، کاستی‌ها، ایجاد موانع در مسیر زندگی، قرار دادن طاغوت‌های درون و برون در سه حوزه عقاید، اخلاق و کنش نسبت به خداوند، خود، دیگران و طبیعت، برای انسان معرفی کرده و رستن و رهیدن از آن‌ها را لازمه فلاح و رستگاری می‌داند: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى﴾ (اعلی: ۱۴)
بنابراین مفهوم آزادی در نظام فکری فرانکل، با مفهوم آزادی در رهیافت قرآنی ناسازگار است. در رهیافت قرآنی، مفهوم آزادی یعنی: انسان برای رسیدن به مقام قرب الهی باید از مسیر عبودیت خداوندی بگذرد و از تمام تعلقات و مظاهر فریبنده دنیا خود را آزاد سازد و انتخاب پیوستن به مقام قرب موجود متعالی را برگزیند. اما در نظام فکری فرانکل، آزادی هیچ قید و محدودیتی ندارد.

۳. مسئولیت

در نگاه فرانکل، بین آزادی و مسئولیت ارتباط مستقیمی وجود دارد (قربانی، ۱۳۸۸: ۶). او تأکید دارد که این دو مفهوم قابل انفکاک نیستند و بین آن‌ها نوعی ملازمه برقرار است (فرانکل، بی‌تا: ۲۰۵؛

فرانکل، همان، ۱۱۴). فرانکل معتقد است که تأکیدی که معنادرمانی بر مسئولیت‌پذیری می‌ورزد، نه تنها در بیمار آگاهی بالنده‌ای از مسئولیت خودش برمی‌انگیزد، بلکه جلو درس اخلاقی دادن از جانب درمانگر را نیز می‌گیرد (فرانکل، ۱۳۹۱: ۱۴۱). او معتقد است که مسئول بودن حس اجبار و تکلیف را به همراه دارد (فرانکل، ۱۳۷۲: ۱۲۴).

اشکالی که بر این سخن فرانکل وارد است، این است که با توجه به تعریف وی از موجود متعالی و نگاه پلورالیستی وی به خدا، این موجود متعالی حتی شامل غیرمتدینین به ادیان الهی نیز می‌شود. در حالی که از دیدگاه غیر معتقدان به ادیان الهی، این موجود برتر دارای نقش خالقیت و حاکمیت در جهان هستی، به‌ویژه هستی انسان، نیست. لذا مسئولیت در مقابل چنین موجودی هیچ تعهد و الزامی برای انسان ایجاد نکرده و هیچ معنای حقیقی در زندگی آنان به وجود نخواهد آورد. با این وصف، انسان دارای عقل و خرد، خود را در برابر چنین موجودی مسئول و پاسخگو نمی‌داند.

قرآن کریم نیز بین آزادی و مسئولیت ارتباط مستقیمی قائل است. قرآن انسان را موجود برتر جهان هستی معرفی کرده و او را دارای کرامت ذاتی می‌داند (اسراء: ۷۰). انسان با توجه به امتیازات خاصی که دارد به همه موجودات برتری داده شده (انعام: ۸۶)، همه موجودات مسخر او قرار داده شده‌اند (لقمان: ۲۰)، به او قدرت تکلم و نطق عطا شده (الرحمن: ۴)، دارای قدرت یادگیری و علم‌آموزی است (علق: ۵)، دارای قوه فکر و اندیشیدن است (آل عمران: ۱۹۱)، سمت خلافت و نمایندگی به او داده شده است (بقره: ۳۰)، مسجود فرشتگان بوده و روح خداوند در او متجلی است (حجر: ۲۹). او سزاوار آزادی و مسئولیت است و مسئولیت الزام‌آور و پاداش و مجازات، نتیجه قطعی مسئولیت است (صافات: ۲۴). بنابراین، شایسته است که انسان محتاج و نیازمند در پیشگاه خداوند پاسخگو و مسئول باشد، نه در برابر موجود نامعلومی که فرانکل ادعا می‌کند.

د. نگاهی به نیازهای روحی انسان از منظر معنادرمانی و قرآن کریم

فرانکل به نیازهای متعالی و معنوی انسان اهمیت بسیاری می‌دهد. برخی از این نیازها عبارت‌اند از:

- نیاز به پویایی اندیشه: فرانکل پویایی اندیشه را در مقابل نظریه تعادل حیاتی می‌بیند و معتقد است که هیجان و تشش به‌عنوان عامل تلاش در زندگی است (فرانکل، ۱۳۹۷: ۱۱۵).

- معناجویی: انسان در جستجوی معناست و این معناجویی یکی از اساسی‌ترین نیازهای روحانی و معنوی انسان است (فرانکل، ۱۳۵۴: ۶۱؛ سادات نایینی، ۱۳۹۴: ۵۸؛ فرانکل، بی‌تا: ۱۰۰).

- **تعالی خویشتن:** فرانکل به تعالی خویشتن اهمیت ویژه‌ای می‌دهد و آن را یکی از نیازهای اساسی انسان می‌داند (فرانکل، ۱۳۸۸: ۴۴؛ فرانکل، ۱۳۹۰: ۴۲؛ محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۷۱-۱۸۰).
- **ابدیت و نامیرایی:** نیاز به ابدیت و نامیرایی نیز از نیازهای متعالی انسان است (فرانکل، بی‌تا: ۱۸۸-۱۸۷؛ فرانکل، ۱۳۵۴: ۶۵).
- **دین:** فرانکل دین را تلاش انسان برای جستجوی معنای غایی معرفی می‌کند (فرانکل، ۱۳۸۱: ۱۲؛ فرانکل، ۱۳۷۵: ۱۹؛ فرانکل، ۱۳۹۱: ۸۴).
- **گروه دوستی عاطفی و اجتماعی:** انسان نیاز به دوستی‌های عاطفی و اجتماعی دارد (فرانکل، ۱۳۷۲: ۱۴۶).
- از نظر فرانکل، تمام نیازهای متعالی انسان در «نیاز به معنا» خلاصه می‌شود. این نیازها به معنای واقعی در رأس هرم نیازهای انسان قرار دارند.
- اگر نیازهای متعالی و معنوی فرانکل را با قرآن کریم مقایسه کنیم، مواردی از هم‌پوشانی و تفاوت‌ها را مشاهده خواهیم کرد.
- از نگاه قرآن کریم، انسان به لحاظ شرایط وجودی خود همچون سایر موجودات در اصل بقا و کمال وجود خود وابسته و نیازمند است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر: ۱۵)
- انسان به تمام چیزش نیازمند خدای متعال است و هیچ‌کس نمی‌تواند خودش را از فقر و نیاز به خدا نجات دهد و رها کند (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۵/۱۷).
- تفاوت عمده بین نگاه فرانکل و نگاه قرآنی در بحث نیازها این است که ویکتور فرانکل نیاز به معنا را در رأس نیازهای متعالی انسان دانسته و منشأ معنادرمانی او از همین نقطه آغاز می‌شود. اما در آموزه‌های قرآن کریم، اساسی‌ترین نیاز بشر، دین است که تمامی نیازها را می‌توان زیرمجموعه این نیاز پایه‌ای قرارداد؛ چون دین به زندگی معنا بخشیده و باعث رستگاری انسان می‌شود: «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» (آل عمران: ۱۹)
- از نظر علامه طباطبایی، دین همه ابعاد حیات فردی و اجتماعی انسان را در برمی‌گیرد (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸۷/۲). علامه جوادی آملی نیز دین را به دو بخش تقسیم کرده؛ دین بشری و دین الهی، و دین بشری را نجات‌بخش نمی‌داند چون بشر به تمام نیازهای خود آگاهی ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۶۳).

شهید مطهری راجع به ضرورت دین در زندگی می‌نویسد که انسانیت انسان وابسته به دین است و «اگر دین نباشد انسانیتی هم نخواهد بود» (نصری، ۱۳۷۸: ۱۴۰).
از تعاریف فوق استفاده می‌شود که دین تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی و دنیوی و اخروی انسان را شامل شده و هیچ چیزی از نیازهای انسان را مهمل نگذاشته است. قرآن کریم برای معنایابی در جهات مختلف، دین را به‌عنوان کلید معنایابی درست معرفی می‌کند؛ چون دین حق، انسان را در مسیر آرامش روحی و روانی سوق می‌دهد.

ه. فرجام‌پذیری زندگی در نگاه فرانکل و قرآن کریم

در نظام فکری فرانکل، جهان و پدیده‌های آن گذرا و فناپذیر هستند؛ اما درعین حال در دفتر ابدیت ثبت و ذخیره شده و جاودانه‌اند. هر عملی که انسان انجام می‌دهد، چه ارزشمند و مثبت و چه منفی و غیرارزشی، بر اساس آزادی خود انتخاب کرده و آن‌ها را در دفتر ابدیت و جاودانگی منتقل می‌کند (فرانکل، ۱۳۸۸: ۱۱۱).

در آموزه‌های قرآن کریم نیز آیاتی فراوانی در ارتباط با ضبط و ثبت اعمال انسان وجود دارد. فرشتگان مأمور الهی به ثبت اعمال انسان‌ها می‌پردازند (زخرف: ۴۳). آنان همه چیز را ثبت کرده و می‌دانند (انفطار: ۱۰-۱۲). تمام اعمال گذشته و آثار انسان به‌طور دقیق به نگارش در می‌آید (یس: ۱۲).

این سخن فرانکل که با مرگ هیچ چیزی محو نمی‌شود و همه چیز با تمام جزئیاتش در دفتر ابدیت ثبت و ضبط می‌شود و بعد از مرگ هیچ عملی قابل تصحیح و تغییر نیست، با فرهنگ قرآنی همخوانی دارد. در فرهنگ قرآنی آیاتی فراوانی مشاهده می‌کنیم که بیانگر این مطلب است: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾ (زلزله: ۷ و ۸)

با این تفاوت که ابدیت و جاودانگی در نظام فکری فرانکل در جهان طبیعت و این جهان منحصر می‌گردد و هیچ‌گونه نگاهی به ماورای این جهان ندارد. اما ابدیت و جاودانگی در فرهنگ قرآنی، در جهان ماورای طبیعت؛ یعنی جهان پس از این جهان، محقق می‌شود؛ زیرا آن جهان ظرفیت ابدیت، خلود و جاودانگی را به‌تمام معنا دارد.

در آموزه‌های قرآنی، دنیا سرای موقت و گذار است. چند روزی که انسان در این دنیا زندگی می‌کند، باید در راستای تأمین اهداف معنوی و رشد و کمال کوشید.

در نظام فکری فرانکل، چنین جهانی که محل ثواب و عقاب باشد و انسان پاسخگوی اعمال خویش باشد، دیده نمی‌شود. این برخی از تفاوت‌های بین دیدگاه قرآن کریم و دیدگاه فرانکل به‌عنوان مبدع معنادرمانی بود. البته با دقت نظر می‌توان به تفاوت‌های دیگر نیز دست یافت.

نتیجه‌گیری

این پژوهش، با هدف پاسخ به این پرسش انجام شد: مبانی انسان‌شناختی نظریه‌معدارمانی در مقایسه با رهیافت‌های قرآنی دارای چه نقاط اشتراک و همچنین نقاط اختلافی است؟ با بررسی منابع موجود و آموزه‌های قرآن کریم، یافته‌ها ما را به موارد متعددی از نقاط اشتراک و هم‌پوشانی دو نگاه رساند؛ از جمله فطری بودن احساسات دینی، معناداری زندگی، مختار بودن انسان در تصمیم‌گیری، مسئولیت‌پذیری انسان، قدرت بر متعالی‌سازی زندگی، هدفمند بودن زندگی و موارد دیگر. با این حال، در همان موارد اشتراکی نیز تفاوت‌هایی بین دو نگاه قابل مشاهده است.

همچنین موارد اختلافی فراوانی بین دو نگاه دیده می‌شود که ضعف نگاه فرانکل و تفوق نگاه قرآنی را نشان می‌دهد. این موارد شامل فرضیه‌ی تکاملی داروین، پلورالیسم دینی، معنویت، آزادی، مسئولیت، نیازهای تعالی‌بخش و فرجام‌پذیری انسان است.

نباید از نظر دور داشت که فرانکل در میان نظریه‌پردازان غربی نسبت به معنویت و معنا نگاه ویژه‌ای دارد؛ اما نگاه وی بیشتر جنبه‌ی مادی و منفعت‌طلبانه دارد و در همان موارد به ظاهر اشتراکی نیز چندان به بعد ملکوتی توجه نشان نداده است.

تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های گذشته در موارد زیر خلاصه می‌شود:

۱. **ارائه ساختارمند و منطقی بحث:** تاکنون چنین ساختارمندی راجع به نقد مبانی انسان‌شناختی نظریه‌معدارمانی فرانکل و تطبیق آن با آموزه‌ها و رهیافت‌های قرآنی به نظر نرسیده است.
۲. **چینش مطالب به شکل منظم و منسجم:** تاکنون چنین اثری در حوزه تربیت و روان‌شناسی با توجه به معنادارمانی فرانکل و نگاه قرآنی آفریده نشده است.
۳. **استخراج و دسته‌بندی روش‌مند مباحث:** در مبانی معنادارمانی فرانکل با نگاه قرآنی به صورت روش‌مند دسته‌بندی شده است.
۴. **تبیین نقاط اشتراک و افتراق:** نظریه‌معدارمانی فرانکل و آموزه‌های قرآن کریم به طور منصفانه در پژوهش پیش رو بیان شده است.
۵. **اثبات و تبیین امتیازات معنادارمانی مستند به آموزه‌های قرآن کریم:** این پژوهش به بیان امتیازات معنادارمانی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم نسبت به دیدگاه فرانکل پرداخته است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه.
۳. اسماعیل پور نیازی، حسن، انسان شناسی، بی جا: انتشارات اندیشه پویا، ۱۳۸۹.
۴. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالي اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، قم: دار سید الشهداء للنشر، ۱۴۰۵.
۵. الماسی، جهان گیر، هاشمی، خدیجه، بازخوانی نظریه فطرت دینی در رویکرد معناگرای ویکتور فرانکل، قسبات، سال هفدهم، صص: ۱۳۷-۱۵۷، ۱۳۹۱.
۶. جوادی آملی، عبدالله، انتظار بشر از دین، محقق مصطفی پور، محمدرضا، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ ششم، ۱۳۸۹.
۷. فطرت در قرآن، محقق مصطفی پور، محمدرضا، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ سوم، ۱۳۸۴.
۸. حسنی بافرانی، طلعت، مقایسه انسان سالم از دیدگاه قرآن و روان شناسی با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی و نظریه ویکتور فرانکل، رساله دکتری، قم: دانشکده اصول الدین، ۱۳۹۰.
۹. انسان سالم و ویژگی های آن از دیدگاه ویکتور فرانکل، روان شناسی و دین، سال ۴، شماره ۲، ۱۱۳-۱۴۳، ۱۳۹۰.
۱۰. حیدری چناری، یوسف، مهدوی آزاد بنی، رمضان، آفرینش انسان در قرآن کریم با توجه به تفسیر المیزان با نگاهی انتقادی به نظریه تکامل، پژوهشنامه معارف قرآنی، سال ۳، شماره ۹، صص ۱۲۱-۱۵۸، ۱۳۹۱.
۱۱. داودی حموله، فریده، فلاح، محمد حسین، اسمعیلی صدرآبادی، مهدی، علیپور، مهران، اثربخشی معنادرمانی قرآن و معنادرمانی فرانکل بر سلامت روان و بهزیستی ذهنی مادران افسرده، دو فصلنامه تخصصی پژوهش های میان رشته ای قرآن کریم، سال ۵، شماره ۲، صص ۱۰۹-۱۳۴، ۱۳۹۳.
۱۲. ذاکر، صدیقه، نگاهی به نظریه فرانکل در روانشناسی دین، تهران: فصلنامه قسبات، سال ۳، شماره ۸ و ۹، ۷۶-۹۵، ۱۳۷۷.
۱۳. رضایی، محمدرضا، پلورالیسم دینی، نقد، راه حل، قسبات، سال دهم، صص ۵۵-۷۶، ۱۳۸۴.

۱۴. رضایی خسروی، فریبا، رضایی خسروی، نسرين، پرنیان، موسی، تحلیل شخصیت از خود فرا رونده کیخسرو بر اساس نظریه ویکتور فرانکل، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۵۲، ص ۱۸۱، ۱۳۹۷.
۱۵. شرفی، محمدرضا، تأملی نقد گونه در باب معنای غایی با تأکید بر دیدگاه ویکتور فرانکل، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، سال ۳۵، شماره ۱، صص ۲۹-۵۰، ۱۳۸۴.
۱۶. شولتس، دوآن، روانشناسی کمال، الگوی شخصیت سالم. ترجمه گیتی خوشدل، تهران: نشر نو، ۱۳۶۹.
۱۷. شجاعی، نسترن، تبیین مؤلفه‌های تربیت معنوی و کارکردهای فردی-اجتماعی آن از منظر آموزه‌های اسلامی، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه الزهراء، تهران، ۱۳۹۷.
۱۸. ضرابی، عبدالرضا، آزادی و تربیت دینی با تأکید بر تربیت دینی کودکان و نوجوانان، ماهنامه معرفت، سال ۱۶، شماره ۶(۱۱۷)، ص ۶۳، ۱۳۸۹.
۱۹. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، مترجم سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴.
۲۰. عجمین، محمد، بشیری، ابوالقاسم، نارویی نصرتی، رحیم، ارتباط معنا و سبک زندگی در گستره قرآن کریم و نقد دیدگاه ویکتور فرانکل، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، سال ۵، شماره ۹، صص ۹-۲۹، ۱۳۹۶.
۲۱. علوی نژاد، سید محمد حیدر، افق‌های کمال، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲.
۲۲. زارعی حاجی‌آبادی، اسماعیل، عمرانی، مهدیه السادات، قرآن و معنادرمانی، مجله معرفت در دانشگاه اسلامی، سال ۱۳، شماره ۳، ۱۳۸۸.
۲۳. فرانکل، ویکتور امیل، انسان در جستجوی معنای غایی، ترجمه شهاب‌الدین عباسی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه، ۱۳۹۱.
۲۴. ....، انسان در جستجوی معنا، ترجمه نعمتی، محمدجواد، قم: آثار امین، ۱۳۹۷.
۲۵. ....، انسان در جستجوی معنا، ترجمه نهضت صالحیان و مهین میلانی، بی‌جا: شرکت نشر و پخش ویس، چاپ چهارم، بی‌تا.
۲۶. ....، معنادرمانی، ترجمه فاطمه شفیعی، نشر الکترونیکی، ۱۳۹۲.
۲۷. ....، انسان در جستجوی معنای غایی، ترجمه احمد صبور و عباس شمیم، تهران: تهران صدا، قصیده، ۱۳۸۱.

۲۸. پزشک و روح، ترجمه فرخ سیف نژاد، تهران: نشر درس، چاپ سوم، ۱۳۷۲.
۲۹. فریاد ناشنیده برای معنا، ترجمه علی علوی نیا و مصطفی تبریزی، تهران: فراوان، چاپ سوم، ۱۳۸۸.
۳۰. معنادرمانی، مبانی و کاربردهای معنادرمانی، ترجمه میلانی، مهین، تهران: درس، ۱۳۹۰.
۳۱. خدا در ناخودآگاه، ترجمه ابراهیم یزدی، بی جا: مؤسسه فرهنگی رسا، ۱۳۷۵.
۳۲. انسان در جستجوی معنا، ترجمه معارفی، اکبر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
۳۳. فریامنش، مسعود، نگاهی به معانی و مفاهیم معنادرمانی، اراده معطوف به معنا، ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت، شماره ۵، صص ۵۵-۶۰، ۱۳۸۶.
۳۴. قربانی، هاشم، معنای زندگی از دیدگاه ویکتور فرانکل، فصلنامه تأملاتی فلسفی، سال ۱، شماره ۳، صص ۳۵-۵۷، ۱۳۸۸.
۳۵. کرمی، فاطمه، تبیین مبانی انسان‌شناختی قرآن با تأکید بر تربیت اجتماعی، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه الزهراء، تهران، ۱۳۹۸.
۳۶. مالتز، ماکسول، روان‌شناسی تصویر ذهنی، ترجمه قراچه داغی، مهدی، تهران: شباهنگ، ۱۳۹۸.
۳۷. محمدپور، احمدرضا، ویکتور فرانکل، بنیان‌گذار مکتب معنادرمانی، تهران: دانژه، چاپ دوم، ۱۳۹۰.
۳۸. مصباح یزدی، محمدتقی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، چاپ دوم، ۱۳۹۱.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۴۰. نصری، عبدالله، انتظار بشر از دین، بی جا: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۸.
۴۱. نائینی، غزاله سادات، معنای زندگی از دیدگاه ویکتور فرانکل، با نگاهی به آرای شهید مطهری، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، ۱۳۹۴.

Resources

1. *The Noble Quran*.
2. *Nahj al-Balāghah (The Peak of Eloquence)*.
3. 'Ajamīn, Moḥammad; Bashīrī, Abū al-Qāsim; Nārū'ī Naṣratī, Raḥīm, *Irṭibā'i Ma'nā va Sabk-i Zindagī dar Gustarah-yi Qur'an-i Karīm va Naqd-i Dīdgāh-i Vīktūr Frānkl (The Relationship Between Meaning and Lifestyle in the Context of the Noble Quran and Critique of Viktor Frankl's Perspective)*, Pazhūhishnāmāh-yi Islāmī-yi Zanān va Khānavādah (Islamic Research Journal on Women and Family), Vol. 5, No. 9, pp. 9-29, 1396 SH (2017 CE).
4. 'Alavī Nezhād, Sayyid Moḥammad Ḥaydar, *Ufūq-hā-yi Kamāl (Horizons of Perfection)*, Qom: Būstān-i Kitāb (Bustan-e Ketab Publications), 1382 SH (2003 CE).
5. Al-Māsī, Jahāngīr; Hāshimī, Khadījah, *Bāz Khwānī-yi Naẓarīyah-yi Fiṭrat-i Dīnī dar Rūykard-i Ma'nā Garā'ī-yi Vīktūr Frānkl (A Re-reading of the Theory of Religious Fitrah in the Approach of Viktor Frankl's Logotherapy)*, Qabṣāt (Qabsat Journal), 17th Year, pp. 137-157, 1391 SH (2012 CE).
6. Dāvūdī Ḥamūlah, Farīdah; Fallāḥ, Moḥammad Ḥusayn; Ismā'īlī Ṣadrābādī, Mahdī; 'Alīpūr, Mihrān, *Atharbakhshī-yi Ma'nā Darmānī-yi Qur'an va Ma'nā Darmānī-yi Frānkl bar Salāmat-i Ravān va Bihzīstī-yi Zihnī-yi Mādārān-i Afsurdah (The Effectiveness of Quranic Logotherapy and Frankl's Logotherapy on the Mental Health and Subjective Well-being of Depressed Mothers)*, Dufaṣlnāmāh-yi Takhaṣṣuṣī-yi Pazhūhish-hā-yi Mīyān Rishah-'ī-yi Qur'an-i Karīm (Biannual Specialized Journal of Interdisciplinary Research on the Noble Quran), Vol. 5, No. 2, pp. 109-134, 1393 SH (2014 CE).
7. Dhākīr, Ṣadīqah, *Nigāhī bih Naẓarīyah-yi Frānkl dar Ravān Shīnāsī-yi Dīn (A Look at Frankl's Theory in the Psychology of Religion)*, Tehran: Faṣlnāmāh-yi Qabṣāt (Qabsat Quarterly), Vol. 3, Nos. 8-9, pp. 76-95, 1377 SH (1998 CE).
8. Faryāmanesh, Mas'ūd, *Nigāhī bih Ma'ānī va Mafāhīm-i Ma'nā Darmānī, Irādah-yi Ma'tūf bih Ma'nā (A Look at the Meanings and Concepts of Logotherapy: The Will to Meaning)*, Māhnāmāh-yi Pazhūhishī-yi Itṭilā'āt-i Ḥikmat va Ma'rīfat (Monthly Research Journal of Information on Wisdom and Knowledge), No. 5, pp. 55-60, 1386 SH (2007 CE).
9. Frankl, Viktor Emil, *Faryād-i Nā Shanīdah barā-yi Ma'nā (The Unheard Cry for Meaning)*, Translated by 'Alī 'Alavī Niyā and Muṣṭafā Tabrīzī, Tehran: Farā Ravān (Fara Ravan Publications), 3rd Edition, 1388 SH (2009 CE).
10. Frankl, Viktor Emil, *Insān dar Justujū-yi Ma'nā (Man's Search for Meaning)*, Translated by Moḥammad Jawād Ni'matī, Qom: Āthār-i Amīn (Amin Publications), 1397 SH (2018 CE).
11. Frankl, Viktor Emil, *Insān dar Justujū-yi Ma'nā (Man's Search for Meaning)*, Translated by Naḥzat Ṣālīhiyān and Mahīn Mīlānī, n.p.: Sharikat-i Nashr va Pakhsh-i Vīs (Vis Publishing and Distribution Company), 4th Edition, n.d.
12. Frankl, Viktor Emil, *Insān dar Justujū-yi Ma'nā (Man's Search for Meaning)*, Translated by Akbar Ma'ārifī, Tehran: Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehrān (University of Tehran Publications), 1354 SH (1975 CE).

13. Frankl, Viktor Emil, *Insān dar Justujū-yi Ma'nā-yi Ghāyī (Man's Search for Ultimate Meaning)*, Translated by Shihāb al-Dīn 'Abbāsī, Tehran: Bungāh-i Tarjumah va Nashr-i Kitāb-i Pārsah (Parsa Book Translation and Publishing Company), 1391 SH (2012 CE).
14. Frankl, Viktor Emil, *Insān dar Justujū-yi Ma'nā-yi Ghāyī (Man's Search for Ultimate Meaning)*, Translated by Aḥmad Ṣabūrī and 'Abbās Shamīm, Tehran: Ṣadā-yi Tihrān, Qaṣīdah (Tehran Voice, Qasideh Publications), 1381 SH (2002 CE).
15. Frankl, Viktor Emil, *Khudā dar Nākhud Āgāh (God in the Unconscious)*, Translated by Ibrāhīm Yazdī, n.p.: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Rasā (Rasa Cultural Institute), 1375 SH (1996 CE).
16. Frankl, Viktor Emil, *Ma'nā Darmānī (Logotherapy)*, Translated by Fāṭimah Shafī'ī, Electronic Publishing, 1392 SH (2013 CE).
17. Frankl, Viktor Emil, *Ma'nā Darmānī, Mabānī va Kārburd-hā-yi Ma'nā Darmānī (Logotherapy: Foundations and Applications)*, Translated by Mahīn Mīlānī, Tehran: Darsā (Darsa Publications), 1390 SH (2011 CE).
18. Frankl, Viktor Emil, *Pizishk va Rūh (The Doctor and the Soul)*, Translated by Farrukh Sīf Nezhād, Tehran: Nashr-i Darsā (Darsa Publications), 3rd Edition, 1372 SH (1993 CE).
19. Ḥasanī Bāfrānī, Ṭal'at, *Insān-i Sālīm va Vizhagī-hā-yi Ān az Dīdgāh-i Vīktūr Frānkl (The Healthy Human and Its Characteristics from the Perspective of Viktor Frankl)*, Ravān Shināsī va Dīn (Psychology and Religion Journal), Vol. 4, No. 2, pp. 113-143, 1390 SH (2011 CE).
20. Ḥasanī Bāfrānī, Ṭal'at, *Muqāyisah-yi Insān-i Sālīm az Dīdgāh-i Qur'ān va Ravān Shināsī bā Ta'kīd bar Dīdgāh-i 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī va Nazarīyah-yi Vīktūr Frānkl (A Comparison of the Healthy Human from the Perspective of the Quran and Psychology, with Emphasis on the Views of Allamah Tabatabai and Viktor Frankl's Theory)*, Doctoral Dissertation, Qom: Dānishkadāh-yi Uṣūl al-Dīn (Faculty of Theology), 1390 SH (2011 CE).
21. Ḥaydarī Chanārī, Yūsuf; Mahdavi Āzād Banī, Ramaḍān, *Āfarīnīsh-i Insān dar Qur'ān-i Karīm bā Tavajjuh bih Tafsīr al-Mīzān bā Nigāhī Intiqādī bih Nazarīyah-yi Takāmul (The Creation of Humans in the Noble Quran with Reference to Al-Mizan Commentary and a Critical Look at the Theory of Evolution)*, Pazhūhishnāmāh-yi Ma'ārif-i Qur'ānī (Quranic Knowledge Research Journal), Vol. 3, No. 9, pp. 121-158, 1391 SH (2012 CE).
22. Ibn Abī Jumhūr, Moḥammad ibn Zayn al-Dīn, *'Awālī al-La'ālī al-'Azīzīyah fī al-Aḥādīth al-Dīnīyah (The Precious Pearls in Religious Narratives)*, Qom: Dār Sayyid al-Shuhadā' lil-Nashr (Dar Sayyid al-Shuhada Publications), 1405 AH (1984 CE).
23. Ismā'īlpūr Niyāzī, Ḥasan, *Insān Shināsī (Anthropology)*, n.p.: Intishārāt-i Andīshah-yi Pūyā (Andisheh Poya Publications), 1389 SH (2010 CE).
24. Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh, *Fiṭrat dar Qur'ān (Fitrah in the Quran)*, Edited by Muṣṭafā Pūr, Moḥammad Riḍā, Qom: Markaz-i Nashr-i Asrā (Asra Publishing Center), 3rd Edition, 1384 SH (2005 CE).

25. Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh, *Intizār-i Bashār az Dīn (Human Expectations from Religion)*, Edited by Muṣṭafā Pūr, Moḥammad Riḍā, Qom: Markaz-i Nashr-i Asrā (Asra Publishing Center), 6th Edition, 1389 SH (2010 CE).
26. Karamī, Fāṭimah, *Tabyīn-i Mabānī-yi Insān Shinākhtī-yi Qur'ān bā Ta'kīd bar Tarbiyat-i Ijtīmā'ī (Explaining the Anthropological Foundations of the Quran with Emphasis on Social Education)*, Master's Thesis, Al-Zahrā University, Tehran, 1398 SH (2019 CE).
27. Makārim Shīrāzī, Nāṣir and others, *Tafsīr-i Nimūnah (The Example Commentary)*, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah (Islamic Books Publishing House), 1374 SH (1995 CE).
28. Maltz, Maxwell, *Ravān Shināsī-yi Taṣvīr-i Zihnī (Psycho-Cybernetics)*, Translated by Mahdī Qarācheh Dāghī, Tehran: Shabāhāng (Shabahang Publications), 1398 SH (2019 CE).
29. Miṣbāḥ Yazdī, Moḥammad Taqī, *Falsafah-yi Ta'līm va Tarbiyat-i Islāmī (The Philosophy of Islamic Education)*, Tehran: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Madrasah-yi Burhān (Burhan School Cultural Institute), 2nd Edition, 1391 SH (2012 CE).
30. Moḥammad Pūr, Aḥmad Riḍā, Vīktūr Frānkl, *Bunyān Guzār-i Maktab-i Ma'nā Darmānī (Viktor Frankl: The Founder of Logotherapy)*, Tehran: Dānījīh (Danjeh Publications), 2nd Edition, 1390 SH (2011 CE).
31. Nā'inī, Ghazālah Sādāt, *Ma'nā-ye Zindagī az Dīdgāh-e Vīktūr Frānkl, bā Negāhī be Ārā-ye Shahīd Muṭahharī (The Meaning of Life from Viktor Frankl's Perspective, with a Look at the Views of Shahīd Muṭahharī)*, Master's Thesis, Dānishgāh-e Beyn al-Milālī-ye Imām Khomeini (Imam Khomeini International University), 1394 SH (2015 CE).
32. Naṣrī, 'Abd Allāh, *Intizār-i Bashār az Dīn (Human Expectations from Religion)*, n.p.: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Dānish va Andīshah-yi Mu'āṣir (Contemporary Knowledge and Thought Cultural Institute), 1378 SH (1999 CE).
33. Qurbānī, Hāshim, *Ma'nā-ye Zindagī az Dīdgāh-i Vīktūr Frānkl (The Meaning of Life from Viktor Frankl's Perspective)*, Faṣlnāmah-yi Ta'ammulātī-yi Falsafī (Philosophical Reflections Quarterly), Vol. 1, No. 3, pp. 35-57, 1388 SH (2009 CE).
34. Riḍā'ī Khusravī, Farībā; Riḍā'ī Khusravī, Nasrīn; Parniyān, Mūsā, *Tahlīl-i Shakhshīyat az Khud Farā Rūyandah-yi Kaykhusraw bar Asās-i Nazariyah-yi Vīktūr Frānkl (Analysis of the Transcendent Personality of Kaykhusraw Based on Viktor Frankl's Theory)*, Faṣlnāmah-yi Adabiyāt-i 'Irfānī va Ustūrah Shinākhtī (Journal of Mystical Literature and Mythology), No. 52, p. 181, 1397 SH (2018 CE).
35. Riḍā'ī, Moḥammad Riḍā, *Plūrālism-i Dīnī, Naqd, Rāh Ḥal (Religious Pluralism: Critique and Solution)*, Qabṣāt (Qabsat Journal), 10th Year, pp. 55-76, 1384 SH (2005 CE).
36. Sharafī, Moḥammad Riḍā, *Ta'ammulī Naqd Gūnah dar Bāb-i Ma'nā-ye Ghāyī bā Ta'kīd bar Dīdgāh-i Vīktūr Frānkl (A Critical Reflection on the Ultimate Meaning with Emphasis on Viktor Frankl's Perspective)*, Majallah-yi Ravān

- Shināsī va 'Ulūm-i Tarbiyatī (Journal of Psychology and Educational Sciences), Vol. 35, No. 1, pp. 29-50, 1384 SH (2005 CE).
37. Shujā'ī, Nastaran, *Tabyīn-i Mulaḥḥizah-hā-yi Tarbiyat-i Ma'navī va Kārkard-hā-yi Fardī-Ijtimā'ī-yi Ān az Manzar-i Āmūzah-hā-yi Islāmī (Explaining the Components of Spiritual Education and Its Individual-Social Functions from the Perspective of Islamic Teachings)*, Master's Thesis, Al-Zahrā University, Tehran, 1397 SH (2018 CE).
  38. Shultz, Duane, Ravān Shināsī-yi Kamāl, *Ulgū-yi Shakhshiyat-i Sālīm (Psychology of Perfection: The Model of a Healthy Personality)*, Translated by Gītī Khushdal, Tehran: Nashr-i Naw (Naw Publications), 1369 SH (1990 CE).
  39. Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Moḥammad Ḥusayn, *Tafsīr al-Mizān (The Balance in Interpretation)*, Translated by Sayyid Moḥammad Bāqir Mūsavī Hamadānī, Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī (Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom), 5th Edition, 1374 SH (1995 CE).
  40. Zārābī, 'Abd al-Riḍā, *Āzādī va Tarbiyat-i Dīnī bā Ta'kid bar Tarbiyat-i Dīnī-yi Kūdakān va Nawjawānān (Freedom and Religious Education with Emphasis on the Religious Education of Children and Adolescents)*, Mahnāmah-yi Ma'rifat (Ma'rifat Monthly), Vol. 16, No. 6 (117), p. 63, 1389 SH (2010 CE).
  41. Zāri'ī Ḥājī Ābādī, Ismā'īl; 'Umarānī, Mahdīyah al-Sādāt, *Qur'ān va Ma'nā Darmānī (The Quran and Logotherapy)*, Majallah-yi Ma'rifat dar Dānishgāh-i Islāmī (Ma'rifat Journal in Islamic University), Vol. 13, No. 3, 1388 SH (2009 CE).